

LADISLAV FUTTERA

NĚMECKÁ PÍSEŇ

O ČESKÉ LIBUŠI

*Obraz českého dávnověku
v české a německé
literatuře 19. století*

PISTORIUS & OLŠANSKÁ
PŘÍBRAM 2015

Tato monografie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. 09: Literatura a umění v mezikulturních souvislostech, podprogram Literární brak: „triviální“ a „pokleslé“ žánry a podoby literatury z hlediska vývoje historického a z hlediska konceptů populární kultury, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Byla také podpořena účelovým stipendiem a prostředky stipendijního fondu této instituce.

Publikace byla redakčně a nakladatelsky připravena v rámci semináře Nakladatelská praxe v Ústavu české literatury a komparatistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Recenzovali: doc. PhDr. Hana Šmahelová, CSc.,
Mgr. Štěpán Zbytovský, Ph.D.

© Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2015

Text © Ladislav Futtera, 2015

Typografie © Klára Horová, 2015

ISBN 978-80-87855-36-2

*Pojďte a poslyšte pověsti dávných časů. Poslyšte o našem praotci,
o předcích, jak přišli do končin naší vlasti a usadili se po Labi
i po Vltavě i po jiných řekách této země.*

Alois Jirásek: Staré pověsti české

*U nás v Kateřinkách je to pravé historické jeviště. [...] Je tu kněžna
Libuše, za ruce se vodí s Přemyslem zahradou a dlaní se dotýká kmenů
jabloní. Pak se s naší pomocí vyšplhá do koruny, dívá se dolů do města
a volá: – Vidím město veliké, jehož sláva hvězd se bude dotýkati, a my
se díváme spolu s ní a jsme osvíceni, vidíme to město i ty hvězdy. Je tu
praotec Čech, který nás sem před mnoha a mnoha lety dovedl ze zemí
orientálských, také on se šťastně houπά ve větvích a my mu slibujeme,
že tato země se věčně po něm bude jazyk-brzy-nazývati.*

Vladimír Macura: Ten, který bude

PŘEDMLUVA

Když v roce 1813 mladý německý romantik Clemens Brentano vysvětloval, proč se rozhodl sepsat rozsáhlé drama, jehož hrdinou učinil bájnou kněžnu Libuši, přiznal se, že české země vnímal jako dráždivě tajemnou, fantastickou krajinu: „Tak podivně ponurá a dobrodružně překlenutá a nepřístupně zrytá stála před mou obrazností má představa Čech a zejména Prahy jako podivná oblačná podoba kouzelného hradu, až mi v mých jinošských letech Musäus ve své lidové pohádce zjevil Libuši jako vysvobozenou pannu, jako smějící se plnou lunu.“

Podobně jako sběratel pohádek Johann Karl August Musäus podnítil Brentanův zájem o Libuši, sehrál tento dnes již pozapomenutý osvícenec stěžejní roli při zrodu této studie. Jednoho dne ke konci mého prvního semestru studia na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy jsem se objevil v pracovně docentky Šmahelové a rozechvěle bázlivým hlasem, který mě usvědčoval, že jsem se

poprvé odvážil využít konzultačních hodin, jsem ji žádal o předtermín z předmětu základy literární historie. Nevím už přesně jak, ale od vyjednávání atestace řeč rychle sklouzla právě na Musäa, jehož pověsti o Krakonošovi jsem překládal v práci odevzdané předchozí rok v rámci Středoškolské odborné činnosti. Po více než hodinové debatě o německých osvícencích, pohádkách a Rýbrcoulovi jsem kromě ujištění, že předtermín bude, odcházel i se slibem vedení bakalářské práce.

Pod vyšehradskou skálou protéklo mnoho vody, než téma práce zakotvilo u zpracování pověstí o Libuši, Přemyslu Oráčovi a dívčí válce v literatuře českého a německého jazyka 19. století. Ještě více vody (včetně jedné povodně) uplynulo, než jsem konečně práci napsal a (pod poněkud nicneříkajícím titulem *Obraz českého dávnověku v historiografii a krásné literatuře 19. století*) v září 2014 obhájil. A poslední vodní spousty zdravily Libušino sídlo, zatímco jsem na výzvu profesora Bílka práci upravoval, rozšiřoval a přeformuloval pro potřeby knižního vydání.

Rád bych na tomto místě poděkoval těm, bez jejichž pomoci by tato kniha nikdy nevyšla. Největší dík patří doc. PhDr. Haně Šmahelové, CSc., z Ústavu české literatury a komparatistiky FF UK za podporu i za množství cenných a inspirativních rad. Za řadu fundovaných poznámek a připomínek děkuji Mgr. Štěpánu Zbytovskému, Ph.D., z Ústavu germánských studií FF UK. Za kontrolu latinských citátů a pomoc s jejich překladem vděčím PhDr. Janu Zdičyncovi, Ph.D., z Ústavu českých dějin FF UK. Prof. PhDr. Petru A. Bílkovi, CSc., a RNDr. Vladimíru Pistoriusovi děkuji za nabídku publikace textu a za jejich rady a doporučení, jimiž mě zahrnuli během příprav knižního vydání. Jak původní bakalářskou práci, tak tuto přepracovanou verzi jsem z valné části sepisoval v teple domova a v Knihovně germanistiky Ústavu germánských studií FF UK. V neposlední řadě proto děkuji svým rodičům a germanistickým knihovnicím za všestrannou pomoc, za pravidelné zásobování litry čaje, a především za jejich nekonečnou trpělivost.

Ale Slované čeští, usazení pod samým Arkturem a oddaní uctívání model, žili jako kůň neovládaný uzdou, bez zákona, bez knížete nebo vládce a bez města, potulující se roztroušeně jako nerozumná zvířata, toliko širý kraj obývali. Konečně když byli postiženi zhoubným morem, obrátili se, jak pověst vypravuje, k nějaké hadačce se žádostí o dobrou radu a o věštecký výrok. A když jej obdrželi, založili hrad a dali mu jméno Praha.

Kristiánova legenda (přel. Jaroslav Ludvíkovský)

ÚVOD

V podtitulu této studie stojí: obraz českého dávnověku. Co však je takový obraz českého dávnověku? A co je vlastně dávnověk, s přívlastkem český? Jaké se s ním pojí představy? Do hry vstupuje otázka vztahu k (vlastní) historii a (vlastnímu) počátku. Vztahu komplikovaného a proměnlivého, mnohokrát interpretovaného a ještě vícekrát reinterpretovaného...

Vztah k minulosti jako širší ideový postoj prošel v průběhu „dlouhého 19. století“ dynamickým vývojem. Reflexe vlastních dějin se proměňovala jak v oblasti historiografie, tak v beletrii. V případě českých zemí navíc hrála důležitou roli okolnost, že se jednalo o krajinu dvou zemských jazyků (Landessprachen), dvou etnických společenstev, z nichž se vyvinuly dva moderní národy – Češi a Němci. Příběhy z českého dávnověku byly vyprávěním o počátcích české země, je proto logické, že je literárně zpracovávali autoři tvořící v obou zemských jazycích.

Následující stránky se zabývají obrazem českého dávnověku v literatuře české, českoněmecké a německé. Největší pozornost je věnována německojazyčným zpracováním látky, ukázky z českojazyčné literatury jsou vybírány s cílem poukázat na základní podobnosti a rozdíly mezi pojetími téhož tématu v literatuře českého a německého jazyka a zároveň se snaží postihnout základní

vývojové tendence zpracování látky. Takovéto rozvržení je vedeno snahou zohlednit i většinou dosti opomíjené, paralelně vznikající, ale svým pojetím v podstatě konkurenční zpracování původem české látky v německojazyčném prostředí.

Samotnému výkladu budiž předsunuto několik poznámek. Bližší vysvětlení si především zaslouží pojem dávnověk. Je jím míněno období, jež bylo během 19. století chápáno jako přechodné pásmo na pomezí historie a pověsti. Tomuto vymezení zhruba odpovídá kapitola *Báječné dějiny české* v díle Františka Palackého *Dějiny národu českého*, tedy doba od příchodu praotce Čecha do Čech po první přemyslovská knížata.¹ Vzhledem k rozsahu materiálu se však zaměříme na zpracování látky o Libuši s přesahy vymezenými zhruba Krokovou smrtí a dívčí válkou, neboť tyto příběhy zpracovává většina literárních děl tematizujících český dávnověk. Navíc právě Libuše se stane ústřední postavou českého národního mýtu.

Pozornost si zaslouží i časové ohraničení zkoumaných pramenů. Většina z nich vznikla v 19. století. Pro postižení hlubších souvislostí a vývojových tendencí je však nutno zohlednit širší kontext a předchozí vývoj. Studii chronologicky vymezují události, které vedly k zásadnímu přehodnocení vnímání látek z českého dávnověku. Analyzována je zde proto kritika *Kroniky české* Václava Hájka z Libočan Gelasiem Dobnerem z počátku 60. let 18. století, jež se bezprostředně týkala českého dávnověku, a vlastně tak předznamenala přesun postavy Libuše z historie do světa pověstí. Současně se soustředíme na obrat k jazyku a k vyprávěním v pověstech, pohádkách a lidových písních v pracích Johanna Gottfrieda Herdera. Vývoj literárního ztvárnění pověsti o Libuši je sledován do 80. let 19. století. V této době uvedením Smetanovy opery *Libuše* vyvrcholila cesta příběhu k podobě posvátného českého národního mýtu. Nová vlna kritiky *Rukopisu královédvorského* a *Rukopisu zeleňohorského* (dále RKZ) Aloisem Vojtěchem Šemberou, Antonínem Vaškem a realisty kolem Tomáše Masaryka však záhy vedla k zpochybnění historicity Libuše.

Stav poznání

Postava Libuše a okruh pověstí s ní spjatý jsou významnými, v období národního obrození symptomatickými motivy české kultury. Přesto nebyla hluboko do 20. století jejich literárnímu obrazu věnována soustavnější pozornost. S vědomím dosud nedostatečného prozkoumání vývoje látky přistoupil k tématu roku 1969 František Graus v obsáhlé studii *Kněžna Libuše – od postavy báje k národnímu symbolu*, otištěné v *Československém časopise historickém*.² Graus sleduje genezi pověsti od nejstaršího „historicky zachyceného ‚vystoupení‘ pověsti“ v *Kristiánově legendě* až po kritiku *Rukopisů* ze strany realistů. Jak podotýká, jeho cílem není podat vyčerpávající přehled děl o Libuši, nýbrž chce postihnout „obecný ráz rozvoje pověsti“.³ Příhodná doba vzniku práce Grausovi umožnila odpoutat se od dobových schémat, což se projevuje v kritice Aloise Jiráska a *Starých pověstí českých* i Jiráskova novodobého vykladače Zdeňka Nejedlého. Do výkladu je okrajově zahrnuta i německá literatura, chybí však zmínka o literatuře českoněmecké. Těžiště Grausovy jinak velice přínosné práce však leží v období středověku, jemuž se profesně věnoval.

Základní teze této studie poté Graus, již ve švýcarském exilu, použil v monografii *Lebendige Vergangenheit* z roku 1975, jež si všímala proměn adaptace látek z vlastního dávnověku v dějepisectví a beletrii v prostředí francouzském, německém a českém.⁴

Na dobu 19. století se soustředí studie Vladimíra Macury *Sen o Libuši*, otištěná roku 1998 v knize *Český sen*. V Macurově případě se jedná o sémiotickou analýzu postavy Libuše jako součásti českého národního mýtu. Studie je vybudována na zvýraznění kontrastu mezi českým národním mýtem, jaký zrodil *Rukopis zelenohorský* (dále RZ), s důrazem na Smetanovu operu, a mezi německojazyčnými zpracováními, jež vycházejí z tradice Václava Hájka z Libočan. Macura se zvláště snaží upozornit na rozdíl mezi patetičností Libuše české a světskostí Libuše německé.⁵

Českému dávnověku v literatuře německého jazyka byla naposledy věnována zvýšená pozornost na přelomu 19. a 20. století, v období neoromantického zájmu o pohádku a pověst. V duchu pozitivistického shromažďování co největšího množství pramenů je vedena monografie rumunského germanisty Emanoila Grigorowitzy *Libussa in der deutschen Dichtung* z roku 1901.⁶

Grigorowitzovu práci rozsahem, penzem komentovaných pramenů i opravou některých chyb, jichž se Grigorowitza dopustil, překonala monografie pražského germanisty Arnošta Viléma Krause *Stará historie česká v německé literatuře*. Kraus si klade za cíl podat úplný přehled beletristických prací s tematikou „staré historie české“ v literatuře německého jazyka, kromě autorů z německých zemí jsou komentována i díla českoněmecká. *Starou historii* Kraus dovádí až k obrazu Přemysla Otakara II., pro „český dávnověk“, jak jej zde vymezujeme, jsou tak relevantní první čtyři kapitoly (*Marbod, Sámo, Čech, Krok; Libuše; Dívčí válka; Vévodové pohanští*).⁷ Krausova monografie, příklad pozitivistické metody v dobrém smyslu slova, je neúplnějším a nejsystematičtějším zpracováním obrazu českého dávnověku v německé literatuře. O aktuálnosti práce svědčí i její nedávné vydání v německém překladu.⁸

Politický a historický vývoj ve 20. století zapříčinil, že zájem o českoněmeckou literaturu a zpracování českých látek v německé kultuře se v literární vědě obnovil až po roce 1989. První vlašťovkou se hned v roce 1990 stala krátká studie Heleny Lorenzové *Česká kněžna v německé literatuře*, otištěná na stránkách *Divadelní revue*. Práce vyšla v rámci čísla tematicky zaměřeného na dějiny německého divadla v českých zemích, soustředí se tak pouze na dramatická zpracování pověsti o Libuši v německém jazyce.⁹

Stručný přehled česko-německých literárních styků, včetně zpracování látek z českého dávnověku v českoněmecké literatuře, přináší první svazek *Přehledných dějin vztahů české a německo-české literatury v 19. století* Josefa Peřiny.¹⁰ Práce je zamýšlena jako studijní příručka, což vede k velice stručnému i značně výběrovému hodnocení pramenů.

V posledním čtvrtstoletí vzniklo také několik studií zabývajících se autory německojazyčných zpracování českých pověstí. Na české prvky v díle Franze Grillparzera se zaměřuje práce Lorenze Mikoletzského *Franz Grillparzer und (die) Böhmen*.¹¹ Životopis Karla Egona Eberta, který se netýká pouze jeho literární tvorby, podává článek Zdeňka Hojdy *Básník Vlasty, ředitel koněspřežky a osmačtyřicátník Karl Egon Ebert 1801–1882*, otištěný roku 2001 v časopisu *Dějiny a současnost*.¹² V rámci širšího tematického celku *Český mýtus* věnovala roku 1999 revue *Souvislosti* jeden okruh Clemensi Brentanovi a jeho hře *Die Gründung Prags*.¹³ Úryvkům z Brentanova dramatu a pasáži o tomto díle z monografie Arnošta Krause byla předřazena studie literárního historika Martina C. Putny *Ztracený německý mýtus o Čechách*. Putna kromě Brentanovy hry zmiňuje i širší souvislosti německojazyčných zpracování látky o Libuši.¹⁴

Martin C. Putna hovoří v souvislosti s Brentanem a Čechami o „nepotkání“.¹⁵ Tento termín by bylo možné vztáhnout i na celý obraz českého dávnověku v německém jazyce, přinejmenším pokud jde o překlady do češtiny. V době před nacionalizací mýtu překlady z němčiny česká společnost nepotřebovala, německý jazyk byl přirozenou součástí kulturní výbavy. Po celé 19. století se tak jediným překladem práce s motivy z českého dávnověku z němčiny do češtiny stal předzpěv epické básně *Wlasta* Karla Egona Eberta. V překladu Václava Hanky se roku 1828 objevil na stránkách *Časopisu Společnosti vlastenského museum w Čechách* (čili *Musejníku*).¹⁶

Větší počet překladů s sebou v podstatě uměle přinesla až doba krátce po vytvoření protektorátu Čechy a Morava, kterou v české kultuře provázel významný apologetický obrat do historie. Na historickou tradici, jež měla posílit národní vědomí v nelehkých dobách, se odvolávaly také sborníky textů zahraničních spisovatelů o českých zemích, které edičně připravoval germanista, pražský Němec Vincy Schwarz. Do knihy s příznačným titulem *Věčné Čechy* z podzimu 1939, jež se zaměřovala na ukázky z německé literatury, byly zahrnuty úryvky z Brentanova dramatu *Die Gründung Prags*,

z tragédie Zachariase Wenera *Wanda, Königin der Sarmaten*,¹⁷ ze hry Franze Grillparzera *Libussa*, z Ebertova eposu *Wlasta* a kompletní Herderova báseň *Die Fürstentafel*. Většinu ukázek přeložil Pavel Eisner, jenž se musel skrývat pod pseudonymem Karel Babor. *Die Fürstentafel*, čili *Knížecí stůl*, do češtiny přebásnil Antonín Hartl.¹⁸ Roku 1940 Vincy Schwarz vydal obdobně koncipovaný sborník věnovaný textům zahraničních spisovatelů o Praze s titulem *Město vidím veliké*. Do něj zařadil zkrácený překlad stati Clemense Brentana z časopisu *Kronos*, v níž básník líčí dojmy, jakými na něj zapůsobila Praha, které mu následně posloužily za inspiraci při sepisování dramatu *Die Gründung Prags*.¹⁹ Brentanovy texty z obou sborníků byly přetištěny až roku 1999 v již zmíněném časopise *Souvislosti*.

Historický rámec a metodologie

Vývoj dějepisectví v průběhu 18. století zásadním způsobem ovlivnily myšlenky osvícenství. V německém prostředí, odkud primárně proudily podněty do českých zemí, nebyla osvícenská historiografie natolik svázána s osvícenskou filozofií, jako tomu bylo v anglické a francouzské oblasti. Osvícenci, kteří se soustředili na současnost a racionální uspořádání soudobé společnosti, vnímali minulost jako nutný předpoklad k současnému dění. V duchu představy o neustálém pokroku měla být současnost vrcholem historického vývoje. V tomto v podstatě ahistorickém schématu již chybí renesanční obdiv k minulosti, reprezentované dokonalostí řecké antiky.²⁰ Němečtí autoři navazovali na podněty francouzského osvícenství a dále rozvíjeli metodologii dějepisectví. V duchu anglického empirismu zpochybňovali odvolávání se na ustálenou tradici a autoritu a místo ní zdůrazňovali význam a závaznost důkazů a logických závěrů, jejichž užití mělo historii metodologicky přiblížit přírodním vědám. Ústředním termínem německého osvícenství se stala kritika.²¹ Celkově se osvícenské dějepisectví

rozcházel s tradicí kronikářství, popisného hromadění pramenů s nedostatečnou kritikou a interpretací.²²

V německém prostředí ale příliš nerezonoval osvícenský univerzalismus, proti němuž bylo postaveno měřítko dějin národa, respektive země. Vzhledem k rozdrobenosti německého jazykového území stál proti univerzálnímu všelidskému zaměření osvícenské filozofie a historiografie zřetel „k národně propagačnímu poslání dějepisce“.²³ Poznání vlastní historie mělo posílit patriotismus.

Syntézu hlediska všelidského i národního představuje filozofie Johanna Gottfrieda Herdera. Na straně jedné se v duchu univerzalismu pokouší o výklad dějin lidstva, avšak toto lidstvo vnímá jako množinu jednotlivých národů. Ač si jsou všichni lidé rovni, je nutno zohledňovat rozdílnost přírodních podmínek a doby, do nichž se narodili.²⁴ Takové hledisko zdůrazňuje rovnoprávnost malých zemských národů, jež se nebyly schopny prosadit na úkor etablovaných národních a státních celků. Rovnocenné postavení jazyků má za následek také rovnocenné postavení národů a jejich literatur. Jestliže jsou si jednotlivé jazyky, národy a literatury rovny, zažila (nebo ještě zažije) každá národní literatura svůj zlatý věk. Proto je zapotřebí zaměřit pozornost na jednotlivé národní literatury a jejich literární památky. Ne však již na básnictví vysoké, učené, tvořené dle humanisticko-barokní tradice v latinském jazyce, nýbrž v jazycích národních. A samotná idea Herderova historismu a osvícenská koncepce filozofie dějin předpokládá zájem o nejstarší literární památky, především lidovou slovesnost a mytologii, neboť právě v literatuře se dle Herderova mínění zrcadlí mravy starých národů.²⁵

K posílení své legitimacy se tyto národy obracejí do minulosti, roste zájem o staré památky, jež mají dokládat jejich kulturní vyspělost.²⁶ Osvícenství zásadně přehodnotilo nekritický obdiv k antické dokonalosti, jaký razil francouzský klasicismus. Tento odvrát od antiky umožnil rozvoj národních literatur na evropském kontinentě, které dosud svazovaly francouzské klasicistní preskriptivní poetiky.²⁷

Do minulosti se neobrací jen Němci, ale i společenstva, jejichž kolektivní identita se teprve ustavuje (např. Švýcaři), a tradiční státní národy, jejichž státnost byla zpochybněna. Do této kategorie spadá rozvoj polského dějepisectví v době dělení Polska,²⁸ ale také české země, které byly v důsledku centralizačních tendencí v habsburském soustátí začleněny do širšího celku rakouských dědičných zemí. České osvícenské dějepisectví proto kromě obecně osvícenské snahy o náhradu tradiční autority empirickými důkazy zdůrazňuje národní hledisko dějin.²⁹

Zmínili jsme již termíny národ a patriotismus. Od sklonku 18. století získávají pojem patriotismu a představa vlasti nové významy. Ve vzájemné symbióze se prolínají zemské, monarchistické i nacionální aspekty identity, jež spoluvytvářejí koncept vlastenectví.³⁰ Třebaže v této době bylo hledáno soužití mezi oběma etnickými společenstvími v českých zemích, Čechy a Němci, stále větší roli v konceptu vlastenectví hrála role jazyka.³¹ Základ k tomuto posunu rovněž dal vývoj v německých zemích. V průběhu 18. století začal německý jazyk vytlačovat dosud vládnoucí latinu z univerzitního prostředí a francouzštinu z pozice dorozumívacího kódu v prostředí šlechty. Tendence k etablování němčiny jako jazyka literatury rozvinul Johann Gottfried Herder.³² V Herderově pojetí není jazyk pouze základním projevem lidského rozumu, ale právě jazyky odlišují různé národy a vytvářejí jejich identitu (podrobněji se Herderovým úvahám o jazyce věnuje následující kapitola).

Na principu jazyka bylo možné budovat národní identitu. Národní vědomí bylo však nutno ukotvit vztahem k vlastním dějinám a vědomím vlastní historicity. Raná národní hnutí tak využívala kult dávnověkosti, vycházející rovněž z Herderova díla, který se snoubil se zájmem o prostonárodní poezii.³³ Lidová poezie byla chápána jako potenciální pramen národní literatury, který uchoval původní, nezkažený obraz světa.

Nastíněné tendence se plně rozvinuly v době romantismu. Počátek vrcholného romantismu se v německých zemích překrývá s napoleonskými válkami. Ve válečném konfliktu apelovaly strany

protinapoleonské koalice i na vlastenecké cítění vojáků. Vzorem českých vojáků se v dobové propagandě stal Jan Žižka, vykreslený po dlouhých staletích jako postava pozitivní a následováníhodná.³⁴ Na své studenty se v Berlíně obracel Johann Gottlieb Fichte v cyklu přednášek *Reden an die deutsche Nation*.³⁵ V těchto úvahách se zamýšlel nad rozdíly mezi jednotlivými národy a dále prohluboval důraz na jazyk a na jeho původnost. Ve vyzdvihnutí němčiny zdůraznil jednotící pohled na Němce rozdrobené do množství miniaturních státečků, vymezením se vůči cizímu (tedy vůči nepřátelské Francii) položil také základ bojovného nacionalismu, jenž ke svému etablování potřebuje obraz nepřítele.³⁶

Tyto teze se zrcadlí v prohloubení zájmu o dávnověk, o nejstarší literární památky, jež dokládají původnost jazyka, starobylost národní literatury, a tedy i národa samého.³⁷ Takto definovaný koncept dávnověkosti ve svém jádru obsahuje i prvky rivality mezi jednotlivými etnickými skupinami,³⁸ které se projevují zdůrazňováním národních hodnot a národních dějin v dílech, s nimiž je představa dávnověku spjata.³⁹ Otevírá se zde cesta k vytváření národních mýtů soustředěných právě kolem vyprávění spjatých s vlastním dávnověkem a vlastní historičností, s jejichž pomocí je možné vyzdvihnout právě ony národní hodnoty. Lhostejno, zda se jedná o pojem cti v *Písni o Nibelunzích*, nebo o slovanskou demokratičnost, jakou zobrazuje RZ.⁴⁰

Na následujících stránkách se zabýváme zpracováními příběhů z českého dávnověku v 19. století, které jsou zasazeny do tohoto historického rámce. S využitím literatury komentované výše a pomocí analýzy pramenů jsou naznačeny způsoby, jakými bylo možné k této látce přistoupit v literaturách rozdílných jazyků a jak se obraz látky v jednotlivých literaturách vyvíjel právě ve vztahu k výše nastíněnému historickému vývoji. Větší pozornost klademe na kontext, dobovou poetiku, ale i na vývoj českého a německého národního hnutí, jež se v recepci látky zrcadlí, tedy na různé formy vlastenectví, které se v uchopení tématu projevují. Analyzována je též otázka motivace, s jakou čeští, a především i němečtí autoři

k látce přistupovali, jaké byly jejich předlohy, jak a zda látku dále dotvářeli a přetvářeli. Pokud je to možné, je rovněž připojena informace o ohlasu díla jak v prostředí německém, tak i českém.

Kapitola *Konec paradigmatu* se věnuje dvěma osobnostem, jež předznamenávají nástup nové epochy v období osvícenství. Obě zároveň svým dílem zásadně ovlivnily zájem o český dávnověk. První z nich je Gelasius Dobner, jehož vystoupení, kritika Hájkovy kroniky a následný spor o Hájka jsou tradičně interpretovány jako počátek moderního českého dějepiscectví. Na Dobnerově kritice Hájka je však pro nás zajímavý zvláště vztah k českému dávnověku. Odmítnutí historicity praotce Čecha zpochybněním kapitoly *O pojiti a počátku národa českého* vedlo k relativizaci tohoto počátku, který bylo nutno redefinovat. V kapitole je kromě stručného představení sporu o *Kroniku českou* nastíněn další vývoj vztahu k českému dávnověku, a tedy především k Hájkově kronice, v české historiografii od přelomu 18. a 19. století až do vydání *Dějin* Františka Palackého. Druhou zmiňovanou osobností je Johann Gottfried Herder a jeho filozofie. Nastíněn je zvláště Herderův vztah k jazyku a ocenění nejstarších literárních památek a dějin jednotlivých jazykových společenstev. Právě na základě Herderových myšlenek je možné interpretovat zvýšený zájem o látku z českého dávnověku v krásné literatuře.

Na tento základní rámec navazuje ústřední kapitola, jež si všímá zobrazení látek českého dávnověku, zvláště pak pověsti o Libuši a dívčí válce v německé literatuře mimo české země. Pozornost je věnována nejstarším zpracováním látky v moderní německé literatuře, básni *Die Fürstentafel* Johanna Gottfrieda Herdera a pohádce *Libussa* Johanna Karla Augusta Musäa. V jejich díle je pověst o Libuši uvedena do německé literatury v duchu pozdně osvícenského sběratelství a zpracovávání látek lidové proveniencie. Syžet zásadním způsobem rozvinuli a obohatili Clemens Brentano v dramatu *Die Gründung Prags* a Franz Grillparzer hrou *Libussa*, jež zájem o látku z českého dávnověku v německé literatuře uzavírá. Pozornost je soustředěna na otázku, jakým způsobem je látka rozvíjena,

na její pozici v kontextu tvorby jednotlivých autorů i z hlediska dobového literárního provozu. Současně je též zohledněna proměna nazírání německých literátů na českou látku.

Jako pandán k obrazu českého dávnověku v literatuře německé se poté soustředíme na zpracování této látky v dílech autorů z českých zemí jak českého, tak německého jazyka. Analyzujeme předlohy a vzájemná ovlivňování jednotlivých zpracování, jež jsou zasazena do širšího dobového kontextu. Zatímco díla českoněmecká jsou sledována až za polovinu 19. století, kdy tematizace českého dávnověku v českoněmecké literatuře mizí, neboť všechna tato zpracování pojí postupně opouštěná idea českého zemského patriotismu, českojazyčná díla jsou představena pouze po „objevení“ RKZ.

Právě *Rukopisy* vedou k pozvolnému přetvoření příběhu o Libuši v český národní mýtus, čemuž se věnuje poslední kapitola předcházející závěrečnému shrnutí. Kromě proměny zobrazování látky a představení její úlohy při formování moderního českého národa, jež vrcholí slavnostním otevřením Národního divadla, stručně nastíníme i situaci v literatuře německé a paralelní vytváření německého národního mýtu v podobě recepcí *Písně o Nibelunzích*.

Léta od narození Syna Božího šestistého čtyřicátého čtvrtého (a od stvoření světa již bylo pět tisíc osm set čtyřicet a tři), za dnův Konstantina Třetího, císaře konstantinopolitánského vedlé počtu dvacátého a čtvrtého, za Jana, toho jména Čtvrtého, biskupa římského v počtu sedmdesátého čtvrtého, knížata charvátská Čech a Lech přibrali jsou se s svými do země Bohemské a přijeli až pod jeden veliký vrch a tu se posadivše, sobě i svým dětem i dobytčům, aby odpočinutí učinili, zemi ohledavše, že jest úrodná, znamenali.

Václav Hájek z Libočan: Kronika česká

KONEC PARADIGMATU

Český medievista Dušan Třeštík v jednom ze svých nejinspirativnějších textů s příznačným názvem *Konec paradigmatu* dokazuje, že postmoderní historiografie a v druhém plánu i celá společnost právě stojí na rozhraní dvou epoch. Neodvratně končí nadvláda paradigmatu, které v 2. polovině 18. století postulovalo osvícenství.⁴¹ Třeštík se ptá, z jakého myšlenkového okruhu bude čerpat nové ústřední paradigma. Tuto otázku ale můžeme otočit. Místo konce osvícenského paradigmatu se zaměříme na jeho počátek, dobu, kdy se muselo prosadit na úkor dosavadního paradigmatu barokního (případně, řečeno s dalším medievistou Jacquesem Le Goffem, nahradit končící středověk).⁴² S touto strukturální změnou úzce souvisí i změna uvažování o nejstarších dějinách a mytickém počátku jednotlivých národů. A ne náhodou se právě slovo národ stane v nové epoše jedním z ústředních termínů...

Bylo by však chybou předpokládat náhlou a nečekanou proměnu myšlení. Po pádu Bastilly a překotném vývoji v revoluční Francii, od kterého se počítá s definitivním prosazením nového paradigmatu, se sice zdálo, že opět nastává „doba vymknutá z kloubů“, jež se starým režimem pohřbívá i staré časy. Avšak již doba napoleonská a ještě výrazněji období restaurace přinášely

revizi revolučních změn. Nejvýznamnější myslitelé a literáti sklonku 18. století v středoevropském prostoru Immanuel Kant a Johann Wolfgang Goethe odmítli představu revoluce jako hybatele dějin a přiklonili se k evolučnímu výkladu dějin lidstva. Po jistém váhání se k nim tváří v tvář jakobínskému teroru v revoluční Francii připojil i Friedrich Schiller.⁴³ Rovněž způsob nazírání na český dávnověk procházel změnami velice povlovnými a vzdor pokusům o redefinici základních pojmů a narativů spojených s tímto tématem zůstávalo až do hloubi 19. století vlivné tradiční barokní vyprávění.⁴⁴ I na osvícenskou epochu je tak možné aplikovat dynamický, evolučně pojatý synopticko-pulzační model definovaný v kolektivní monografii *České literární romantično*. Autoři si zde v návaznosti na myšlenky filozofa Ladislava Hejdánka všímají postupného pronikání prvků typických pro poetiku romantismu. Romantické látky koexistují s díly hlásícími se ke starší poetice, teprve postupně převládnou v soudobé literární produkci. Stejně tak jsou poté pouze pozvolna překrývány díly čerpajícími z poetiky realismu a po etapě vzájemného soužití z literární produkce mizí.⁴⁵

Jestliže si tato kapitola všímá dvou pro naše téma nejrelevantnějších vystoupení, jež narušovala dosavadní řád a ustálené představy o vztahu k nejstarším dějinám, kritiky *Kroniky české* Václava Hájka z Libočan od Gelasia Dobnera a historismu s vyzdvihnutím významu národních jazyků ve filozofickém díle Johanna Gottfrieda Herdera, je třeba mít na paměti, že širší reflexe se jejich díla dočkala až po létech, ba desetiletích. I když Gelasius Dobner zpochybnil spolehlivost Hájka jako historického pramene již na počátku 60. let 18. století, široké důvěře v *Kroniku českou* učinil přítrž až František Palacký.

Gelasius Dobner čili Finis Hayecii

V roce 1761 spatřila světlo světa útlá, ani ne dvousetstránková knížka s dobově typicky předlouhým titulem *Wenceslai Hagek a Liboczan Annales Bohemorum, e Bohemica editione latine redditi et notis illustrati a P. Victorino a S. Cruce e Scholis Piis, nunc plurimis animadversionibus historico-chronologico-criticis nec non diplomatibus, literis publicis, re genealogica, nummaria variique generis antiquis aeri incisus monumentis aucti a P. Gelasio a S. Catharina, ejusdem instituti sacerdote, pars I. seu Prodromus, quo Hayecii proemium de origine gentis Bohemicae pertractatur*.⁴⁶ Jednalo se o první díl komentáře k dlouho připravovanému vydání latinského překladu *Kroniky české* Václava Hájka z Libočan⁴⁷ z pera prefekta pražského piaristického gymnázia Gelasia Dobnera.⁴⁸ V tomto úvodním svazku se Dobner, věren v titulu ohlašovaným historicko-chronologicko-kritickým pozorováním, zaměřil na nejstarší dějiny Čechů, tj. na pouhých úvodních deset stran Hájkovy kroniky.⁴⁹ Citáty z českých středověkých kronik i tvrzením, že slovanské etnikum nemělo mít dosud vytvořenou skupinu velmožů (jež by bylo zapotřebí následovat), dokládal, že historie o Čechovi a dalších praotcích je pouhou fikcí vedenou etymologizačními snahami.⁵⁰

Pomiňme nyní, že jako náhradu za praotce Čecha spatřuje Dobner původ kmene Čechů v sarmatských Ziších sídlících při Černém moři.⁵¹ Podobným směrem a způsobem hledali (a našli) pravlast Čechů a dalších slovanských kmenů o více než půlstoletí později mimo jiné Pavel Josef Šafařík či Jan Kollár.⁵² Dobnerova práce nebyla přelomová ani po stránce metodologické. Za hlavní úkol historikovy práce označuje odlišení pravdy od výmyslu na základě kritického studia pramenů. Rozhodně však odmítá, že by buďoval novou historii vlasti, naopak hodlá spíše potvrzovat než vyvracet. I po stránce formulační se tak příliš neliší od barokního dějepisce, jakým byl Bohuslav Balbín: „Nec habent, quod tumultuentur aliqui: me novam historiam patriae architectari, me fidei omnium veterum evertere, omnia in dubium vocare, receptasque

tot saeculis theses enervare. Quin ea mea praecipua semper fuit, eritque cura, ut historias nostras ad vetustissimorum ipsorumque fontium relata exigam, ut veterum probatorumque auctorum fidem tuear, confirmem, minime evertam; ut, quod officium praecipuum historici est, verum a falso discernam.“⁵³ V metodě vršení dokladů se viditelně zrcadlí dědictví francouzských bollandistů, ostatně k Bollandovi a Mabillonovi se Dobner výslovně hlásí. Oldřich Králík tvrdí o Dobnerovi doslova: „Dobner v podstatě stojí na konci epochy a je typem shromažďovatelským.“⁵⁴

Přinejmenším z hlediska metody můžeme sice Dobnera zařadit do starého světa, avšak z jiného úhlu pohledu se jeho vystoupení stalo mezníkem v dějinách dějepisectví v českých zemích. Především zaútočil na hodnověrnost Hájkovy kroniky, jež se dosud těšila značné autoritě. Byť s výhradami a opravami se o její vývody opírali barokní historiografové, jako Bohuslav Balbín či Jan František Beckovský, čtivý jazyk z ní učinil oblíbenou lidovou četbu.⁵⁵ Dobner nebyl v žádném případě první, kdo přijímal *Kroniku českou* s výhradami, zpochybnění se již dříve dočkal i praotec Čech, avšak Dobnerova práce vynikala zevrubností a šíří kritiky (již mu až vytýkal Dobrovský). Dobner nastoupil cestu k „delirare desiit“, tedy „ke konci blouznění“, jak se vyjádřil jeho současník, německý historik August Ludwig Schlözer,⁵⁶ která vyvrcholila snad až příliš příkrým „koncem hájkování“ Františka Palackého.⁵⁷

Přesto by nebylo přesné tvrdit, že *Kronika česká* ze dne na den přišla o svůj vliv, zvláště v lidovém prostředí. Konkurenta získala až v *Nové kronice české* Františka Martina Pelcla z let 1791–1796, která byla již psána z pozic rodičího se jazykového vlastenectví.⁵⁸ I na Pelcově působení je možné ilustrovat proměnu společnosti. Zatímco barokní i osvícenský učenec adresuje své dílo dalším učencům (což stvrzuje užívání linguy francy – latiny), Pelcl je již rozkročen mezi rolí učence píšícího pro učence (jim jsou adresována díla psaná ještě latinsky a německy) a popularizátora dějin.

Přetrvávající popularitu Hájkovy kroniky dokládá nespočet jejích opisů, kolujících na přelomu 18. a 19. století mezi obrozenci,

i její nové vydání, připravené pravděpodobně Josefem Lindou, z let 1819–1823.⁵⁹ Je zřejmé, že kronika tak sloužila k uspokojení rostoucí poptávky po poznání českých dějin v obrozenských kruzích. A vliv *Kronika česká* neztrácela ani v zahraničí jako prostředek poznání českých dějin zvnějšku. Roku 1718 byla vydána (již potřetí) v německém překladu a samozřejmě za Dobnerovy redakce v latinské verzi v letech 1761–1782.⁶⁰ O definitivní odstranění Václava Hájka z Libočan z veřejného prostoru se postaral až František Palacký, dle nějž „celý dějezpyt a dějepis český nezná většího škůdce nad muže tohoto, který dav se do spisování obširné kroniky české, jal se s neslýchanou nestoudností nejen vymýšleti a nadrobno líčiti dle zdání svého příběhy nebývalé, ale i podkládati jim za prameny spisy rovněž smyšlené a od nikoho, ani od spisovatele samého nevidané. A toto veliké pásmo lží a klamů chytrě ukrytých, za kterého my na místě spisovatelově stydět se musíme, podáno jest národu našemu za pravou kroniku roku 1541 a za takovou přijato i přijímá se bohužel ode mnohých až podnes!“⁶¹ I z Palackého slov je však zřejmé, jaký vliv kronika měla ještě v jeho době. Proti zapomenutému textu by nebylo zapotřebí formulovat tak ohnivou filipiku.

Kromě lidového prostředí ale Dobnerovy teze nedošly jednoznačného přijetí ani v historiografii. František Pubička,⁶² historik české jezuitské provincie, po zrušení řádu pak historiograf Království českého (a jinak též vášnivý oponent Dobnerův vytýkající mu ztotožnění Čechů se Zichy),⁶³ v prvním svazku své syntézy českých dějin *Chronologische Geschichte Böhmens unter den Slaven*⁶⁴ z roku 1770 přiznává nejistotu, avšak netroufá si praotce Čecha prohlásit za fiktivní postavu.⁶⁵

Gelasius Dobner ale kromě zpochybnění důvěryhodnosti jedné kroniky tím, že znevěrohodnil kapitolu nazvanou *O pojítí a počátku národa českého*, zproblematizoval právě ono pojítí a počátek, tedy pevné úběžníky, v nichž byl český národ dosud ukotven.⁶⁶ Otázka počátku, původu, „de originibus“, zaujímala centrální postavení v psaní historií již po několik staletí. Tak jako začínala každá humanistická městská kronika výkladem o etymologii názvu místa,

Hájkova kronika nepodávala pouze svědectví o skutečích Libuše a jejích sester, ale díky bohatému obrazovému doprovodu dávala čtenářům i návod, v jakém odění by si je měli představit.

(Václav HÁJEK z Libočan, *Kronika česká*, Praha 2013, s. 44.)

kteře se druhdy pojilo s (často mytizovaným) příběhem fundace, odvozovaly historie šlechtických rodů původ těchto rodin v co nejhlubším dávnověku.⁶⁷ Argument historičnosti, starodávnosti práv a výsad neztrácel na síle od raného středověku. Svůj počátek, pevný bod, na nějž se bylo možno v případě potřeby odvolat, měly šlechtické a vladařské rody, města, území, státní celky a konečně i rodící se moderní národy. Příběh o počátku, zakladatelský mýtus, který byl ale přijímán jako pravdivé vyprávění tvořící součást kolektivní identity, byl nyní zpochybněn. Hrozilo, že jistotu vystřídá nejistota.

I proto následovala vlna odmítavých reakcí a kritik namířených proti Dobnerovi. Praotce Čecha hájili jezuité Václav Prokop Duchovský a František Pubička.⁶⁸ Nejhlasiťeji se ale do sporu zapojil polský magnát Józef Alexander Jabłonowski, na jehož popud vypsala roku 1765 gdaňská učená společnost Gesellschaft der Naturforscher konkurs na práci řešící otázku, kdy přišel praotec Lech do Polska. Jabłonowski se následně nedokázal smířit s tím, že první cena byla přiřknuta historikovi Augustu Ludwigu Schlözerovi, jenž – vycházejce z Dobnerova *Prodromu* – dokazoval, že Lech do Polska nikdy nepřišel, neboť ani tento praotec nikdy nežil. Jabłonowski nejprve Schlözera přiměl, aby svou práci přepracoval, a následně vydatně podporoval Pubičku v tažení proti Dobnerovi.⁶⁹

Je však třeba poznamenat, že Dobnerovy vývody se bezprostředně dočkaly i řady pozitivních ohlasů v českém, polském i německém prostředí.⁷⁰ Stejně tak nelze vlnu kritiky Dobnera vykládat pouze obavou z narušení zakladatelského mýtu. Třebaže marxistická historiografie měla tendenci tento aspekt přeceňovat,⁷¹ roli ve sporu jistě hrálo i Dobnerovo tvrzení (odvolávající se na byzantského historika Procopia) o demokratické formě vlády u Slovanů. Dle Procopia neměli Slované vládce, ale závazná rozhodnutí přijímal sněm: „Slavinorum nationes non ab uno aliquo homine reguntur, sed ab antiquo plebeja, communique libertate vivunt, et res omnes, quae vel utiles, vel difficiles sunt, in commune consilium deducunt.“⁷² Dobnerovi oponenti naopak

představu původu národa odvozenou od osoby praotce ztotožňovali s představou ideálního panovníka. Tomu by nasvědčovala zvláště Pubičkova argumentace, jež se točila právě kolem údajného slovanského demokratického zřízení.⁷³

Vzdor tomuto zdůvodnění je třeba hlavní příčinu sporu o Hájkovu kroniku a praotce Čecha spatřovat právě v pojmání českého dávnověku jako pevného dějinného úběžníku, k němuž je možno se odvolat, lhostejno, zda z pozice zemského či jazykového vlastenectví. V podstatě tak lze opakovat tezi Josefa Hanuše, který již roku 1909 upozorňoval, že „konflikt mezi novou vědou s její kritickou skepsí a mezi staletými tradicemi a autoritami byl ještě přitřen vlasteneckým chauvinismem“.⁷⁴ Již v první (a nejostřejší) polemice s Dobnerem, *Lucifer lucens non urens, lustrans ac illustrans omissa et commissa in Prodromo Annalium Hayekianorum*,⁷⁵ sepsané sekretářem pražské arcibiskupské konzistoře Václavem Prokopem Duchovským roku 1765, se v dedikaci na české vlastence, „slavné Slovary“, obrací „stará a pravá Čechie“, rozhořčujíc se nad ztotožněním se Zechy, kteří jsou označeni za tatarskou nákazu: „Pro Czechio meo Tartarica lues Zecchi quidam obstupescenda novitate subtrudantur? non ego sustinere, vos etiam minime ferre debetis: non enim dedecus hoc me unam exanimat; ex parte vos ferit; communis est confusio nostra, communis causa. [...] Adeste igitur germinans sanguis meus illustres Slavi, et in confusione mea vestram agnoscite! vindicate contemptum vestrum, sic meum non vultis.“⁷⁶ Dle Milana Kudělky jsou tato slova „snad nejhoroucnějším vlasteneckým projevem z 18. století a v leccčems předčí i Balbínovu *Obranu*“.⁷⁷ Leč *Luciferu* (tedy *Světloňoši*) nebylo dopřáno „osvětlovat a vysvětlovat opomenuté a spáchané záležitosti v *Prodromu* Hájkových spisů“, jak sliboval v titulu, neboť byl záhy po vydání na příkaz pražského arcibiskupa Antonína Petra Příchovského zkonfiskován.

Poslední polemický spis s Dobnerovým odmítnutím věrohodnosti Hájkovy kroniky spadá až do roku 1784. Autor, příborský piarista Ludvík Bertrand Grulich, dal textu s názvem *Czechii primi*

*Bohemorum ducis ex Campis Elysiis epistola ad Gelasium Dobnerum*⁷⁸ formu obsáhlé básně v hexametru. Dobnerovi se opět vyčítá provinění na vlasteneckém cítění. Zatímco pro Duchovského je Čechie alegorií vlasti, Království českého, nyní, o pouhá dvě desetiletí později, má již Grulich na mysli výhradně jazykové vlastenectví. Nedostatek Dobnerova vlasteneckého cítění totiž spatřuje v jeho původu v pražské německé řemeslnické rodině. Dobner si tak vysloužil pohrdavá označení jako: „Czechus nullus, Czechus abortivus, Czechomastyx, Suevoczechus, Sueva propago.“⁷⁹

Na sporu o Hájkovu kroniku a praotce Čecha tak lze ilustrovat význam, jaký mělo zobrazení dávnověku pro vytváření kolektivní identity společenství. Potenciální narušení historického ukotvení tohoto společenství okamžitě vyvolalo vlnu vzrušených reakcí. Zároveň je patrné, jakým způsobem se toto společenství redefinuje v souvislosti s tím, jak se základním spojovacím elementem stále výrazněji stává jazyk. Od nářku „staré a pravé Čechie“ vývoj velice rychle směřuje k obviněním Gelasia Dobnera z národního odrodilství.

Johann Gottfried Herder čili Geburt der Nation

Předchozí oddíl končí zdůrazněním jazyka jako středobodu kolektivní identity. Nyní je proto zapotřebí uvést na scénu strůjce tohoto obratu k zájmu o jazyk, filozofa, teoretika hnutí Sturm und Drang, Goethova a Schillerova přítele Johanna Gottfrieda Herdera. Herderovo dílo nikdy nedospělo v syntetizující shrnutí,⁸⁰ avšak získalo nesmírný vliv. Jan Patočka jeho tvorbu roku 1941 charakterizoval následovně:

„Jest mezi nejhorlivějšími kazateli nového evangelia, které hlásá překonání starého, zmechanisovaného, zvroucněním života, zároveň však vším kladným obsahem svého myšlení a nazírání je tak hluboce zavázán celkovému proudění a usilování doby, kterou chce překonat, jako nikdo jiný. Celá jeho osobnost je takto ustrojena: plna velkolepých projektů, velkorysých myšlenek, objímajících

veškerenstvo vesmíru i dějin, s druhé strany s význačnou potřebou přijímatí kulturní látku zvenčí, zpracovávati dodaný materiál, orientovati se v posledních novinkách lidského vědění a konání – obojí pak sjednoceno v syntesu spíše skvělou než myšlenkově pevnou, mluvící k srdci čtenáře právě tak nebo ještě více, než k střízlivě kritickému rozumu.“⁸¹

Celé Herderovo dílo je prostoupené optimistickým ideálem humanity. V jeho tvorbě nalezneme mnohem více vlivů obdobně naladěného osvícence Lessinga než přísného systematika Kanta. Na druhou stranu tvrzení, že jeho myšlenky hovoří spíše k srdci než k rozumu, nelze vnímat pejorativně (což ostatně ani Patočka nezamýšlel). Právě díky svému nadšení se Herder stal nesmírně inspirační osobností. Stačí jmenovat proudy a skupiny, jež ovlivnil a které se k němu hlásily: Sturm und Drang, obrozenci, rankovské dějepisectví a v podstatě všechny humanitní vědy, jež povýšil na piedestal, označiv je za základní prvek humanity. Avšak centrálním tématem jeho díla je otázka jazyka a jazyků, u nichž se snažil doložit jejich rovnocennost. Tato argumentace je vlastně obranným manévrem, snahou emancipovat národní jazyky (z pohledu Herderova zvláště němčinu) a překonat dosavadní tezi o nepřekonatelném ideálu antiky, které je třeba se co nejvíce přiblížit jako vzoru dokonalosti.

Úlohu, jakou Herder přisuzuje jazyku, lze nejlépe ilustrovat na stati *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*,⁸² koncipované roku 1770 jako odpověď na soutěž vyhlášenou berlínskou Akademií.⁸³ Název sám napovídá, že autor se zde zamýšlel nad počátkem lidského jazyka, ale i nad jeho významem a rolí. Zřetelně se projevuje vliv francouzských racionalistů-encyklopedistů, s nimiž se Herder přátelil. Jednoznačně totiž odmítá myšlenku božského původu řeči: „Člověk nabyvší vědomí, které je pro něho příznačné, za předpokladu svobodného působení tohoto vědomí (reflexe) vynalezl řeč.“⁸⁴ Rozhodující pro objev jazyka bylo tedy vědomí, měli bychom zdůraznit svobodné, poněvadž tuto reflexi člověk prokazuje, „jestliže síla jeho duše působí tak svobodně, že v moři, které duši prostřednictvím všech smyslů proplavuje, dovede oddělit vlnu,

zadržet ji, obrátit k ní pozornost a být si vědom toho, že ji zaznamenává“.⁸⁵ Zde se Herder dostává k ústřední otázce, co činí člověka člověkem. Vycházejí z Descartovy humanity jako schopnosti člověka zaujímat k něčemu postoj, doplňuje „svobodně“. Právě rozumovými pochody se člověk odlišuje od zvířat, a tím se stává svobodným, nezávislým na přírodě, z níž vzšel: „Člověk je bytost svobodná ve svých skutcích.“⁸⁶ Aby však mohly být rozum, abstrakce a úvahy používány, je nutné mít nějaký znak. A tímto znakem je právě řeč. Řeč, jíž se uskutečňuje rozum, který člověka vyvazuje z pout přírody. Z tohoto sylogismu vyplývá, že je to řeč, jejímž prostřednictvím člověk nabývá svobody. Mohli bychom parafrázovat Descarta slovy: „Myslím a mluvím, tedy jsem.“ Ostatně, oč jiná je Herderova myšlenka: „Řeč je vskutku pro náš rod příznačným rysem vnějším, kdežto rysem vnitřním je rozum.“⁸⁷

Dosud jsme o Herderovi hovořili jako o racionalistovi, dítěti epochy, které se čítankově definuje jako „výchoďisko člověka z nedospělosti, jež vzniká jeho vlastní vinou“,⁸⁸ ale současně je ještě příliš brzy na to, aby se prosadilo „odkouzlení světa“.⁸⁹ Naopak, Herderův přístup není příliš dalek Leibnizovi, jenž podává velice racionální výklad světa s Bohem jako nejvyšší substancí.⁹⁰ Herder k okolnostem vzniku řeči poznamenává: „[...] lidé si musili svou řeč – byť s vyšším přispěním – stále ještě vlastními silami vynalézt sami.“⁹¹ Tento zásah vyšší moci chápe v panteistickém duchu jako učení prostřednictvím vnímání božské přírody, z jejíhož pozorování pocházejí nejstarší slova v jazycích.

Zde je třeba zdůraznit, že Herder přistupuje ke všem jazykům jako k sobě rovným, odvolává se na jazyky orientální, ba i indiánské či řeči afrických kmenů. Tímto přístupem notně předběhl dobu a dal v podstatě základ srovnávací jazykovědě, jež se plně rozvinula o století později.⁹² Touto cestou se nepřímou dostáváme i k Herderovi jakožto ideovému podnítiteli národně-emancipačních snah (právě jazyk je zde chápán jako základní hledisko příslušnosti k národu). Z rovnocenného postavení jazyků přirozeně vyplývá rovněž rovnocenné postavení jednotlivých národů a jejich

literatur. Proto je zapotřebí zaměřit pozornost na jednotlivé literatury a literární památky tvořené již v jazycích národních. V duchu Herderova historismu a osvícenského zájmu o filozofii dějin je logické, že obzvláštní zájem má být věnován právě nejstarším literárním památkám.⁹³

Herdera zajímá samotná otázka vzniku básnictví. Dle něj hraje prvotní roli obraz, představa o věcech, které nás obklopují. Tato představa vznikla za spolupůsobení vnímání. Nejen lidské myšlení, ale i řeč, jež je s ním nerozlučně spjata, se odehrává v obrazech, za pomoci alegorií a metafor. Básní pak nazývá vnášení vlastního individuálního způsobu vnímání na vytvořený obraz. Báseň by tedy měla být subjektivní představou o světě. Toto Herder ve stati *Über Bild, Dichtung und Fabel*⁹⁴ dokazuje na mytologii jakožto nejstarším příkladu básnické tvorby, již označuje za filozofování o přírodních zákonech. Ve své představě vývoje mytologie pokračuje od forem hrubých k libějším a z nich pak k básnictví v současném smyslu slova. Po tomto teoretickém úvodu následuje rozbor ezopské bajky. Tento žánr si Herder nevybral náhodou, jednak lze na bajku aplikovat předchozí poznatky (bajka jakožto báseň s mravním ponaučením odpovídá představě prastarého původu poezie), nadto je víc než zřejmý vliv Lessinga, který se bajkou podrobně zabíral jak po stránce teoretické, tak praktické.

Stat však Herder zakončuje provoláním, v němž vyzývá, aby si všechny národy a jazyky pořídily sbírky bajek.⁹⁵ Již na jiném místě upozorňuje, že bajka se přednáší různě, podle přirozenosti každého národa a individuality. Opět jsou zde patrné Herderovy představy o národech lišících se jazykem, avšak odlišnost jazyka způsobuje i odlišnost mentality a vnímání. Právě v těchto slovech se projevuje Herderův zájem o ústní lidovou slovesnost, kterou sám sbíral a k jejímuž sběru vyzýval. Herder si byl totiž vědom, že žije v čase velkých změn. S plíživou industrializací byla spojena vyšší míra urbanizace i proměna lidové kultury.⁹⁶ Významnou roli sehrálo i jeho přesvědčení, které zachytil ve stati *Über die Wirkung der Dichtkunst auf die Sitten der Völker in alten und neuen Zeiten*.⁹⁷

Poezie byla především u Řeků, Hebrejců a severských národů pokládána za božskou, básník tvořil z božího vnuknutí, políben múzou. Jeho dílo bylo považováno za pokladnici života, veskrze pravdivé, pravdivější než okolní skutečnost (Aristotelés staví ve své *Poetice* básnictví výš než dějepisectví).⁹⁸ Vzepětí básnictví představoval i středověk a jeho náboženské písně. Naopak veliký úpadek začal dle Herdera za renesance. Tehdy byli objeveni a napodobováni antičtí autoři, za cenu nápodoby však básnictví ztratilo svobodu a volného tvůrčího ducha: „Nesmírně zjemnělo, vyčerpalo všechny druhy podání a mravních naučení, vliv má malý a napříště už malý zůstane; slouží příjemné kratochvíli.“⁹⁹ Oficiální básnictví ztratilo onen punc božskosti, proto Herder zaměřil pozornost na lidovou píseň, v níž spatřoval uchování původních znaků pravé poezie. V lidové písni, ale i v pohádce vidí pozůstatek minulosti.

Přítom právě v básnictví se dle Herdera zrcadlí mravy a přirozenost jednotlivých národů. V duchu osvícenského mýtu o ztraceném šťastném věku si představuje ušlechtilost severských válečníků, jejichž mravy jsou zachyceny v jejich básnických skladbách, kdy básnictví působilo „na silné, ušlechtilé, cudné, poctivé mravy našich otců“.¹⁰⁰ Třebaže si není zcela jist autentičností skladeb tzv. Ossiana, rozhodně tvrdí: „Ať již je Ossian prastarý, nebo je pouze sestavený a skloubený ze starých zpěvů – oč je v něm měkčí duše!“¹⁰¹

Případ „nalezení“ Ossianových skladeb dokládá, že Herder nebyl první, kdo se začal zajímat o lidovou slovesnost. Jeho hlas se spíše řadí do širšího proudu, který vystihuje duch doby, přesto právě jeho myšlenky podnítily širší zájem o lidové básnictví. Herder stojí na samém počátku folkloristiky, pro jejíž rozvoj panovaly v době plynulého přechodu mezi osvícenstvím a raným romantismem se zájmem o vše starobylé příznivé podmínky. Na přelomu 18. a 19. století působili jen v německých zemích sběratelé pohádek a mytologie Johann Karl August Musäus, Ludwig Bechstein a především nejznámější bratři Grimmové. Lidové písně shromažďovali Achim von Arnim a Clemens Brentano a koneckonců sám Herder se kromě sběru lidové poezie věnoval skládání dle lidových

vzorů. Na druhou stranu bylo romantické sbírání ústní lidové slovesnosti spjaté s velkou mírou idealizace, především se sběr soustředil na „lid“, tj. vesničany. Potulní herci, kejklíři či jarmareční zpěváci stáli mimo zájem sběratelů. Avšak i tento selský „lid“ byl pouhým konstruktem. Sběr (ale i jeho myšlenkový základ) byl spojen s představou nezkaženého venkovského člověka stojícího mimo překotný vývoj, uchovávacího tradice z dávnověku.¹⁰²

Podobně jako Dobnerova kritika Hájkovy kroniky navazovala na starší tradici, měl i Herder řadu předchůdců. Rozvoj národních jazyků i učenecký zájem o ně nastává již v období humanismu, kdy produkci děl v národních jazycích výrazně napomáhají vynález knihtisku i boj o duši mezi reformací a katolickou reformou.¹⁰³

Stejně tak zájem o lidovou slovesnost nebyl náhlou novinkou. Od pozdního středověku probíhal výměnný řetězec mezi lidovou slovesností a „vysokou“ literaturou. Původní látky folklóru byly přepracovány pro dvorské publikum do podoby rytířských románů. V době „podzimu středověku“ se těchto látek, jejichž masivnímu šíření napomáhá knihtisk, chápe stále sílící měšťanské publikum. Vzniká žánr v 19. století nepřesně pojmenovaný knížka lidového čtení (Volksbuch).¹⁰⁴ Ovšem až během raněnovověké periody se v souvislosti s rostoucí gramotností jejich čtenářem stane opravdu „lid“.¹⁰⁵ Nižší společenská skupina přebírá podobu reprezentace skupiny vyšší. Činí tak však s časovým posunem teprve ve chvíli, kdy je tento způsob reprezentace vyšší společenskou skupinou již opouštěn.¹⁰⁶

Lidový čtenář se projevuje jako značně konzervativní. V českém prostředí jsou knížky lidového čtení v takřka nezměněné podobě vydávány až do přelomu 18. a 19. století, kdy je začne cíleně, avšak dosud nenápadně využívat Václav Matěj Kramerius k obrozenecké agitaci. V Krameriových tiscích se místo osvědčené Magelony či Meluzíny začnou objevovat látky spjaté s českými zeměmi, například Rýbrcoul. V duchu osvícenského racionalismu je rovněž omezováno fantastično.¹⁰⁷ Teprve zhruba od 20. let 19. století je Volksbuch jako masové čtivo vytlačován sentimentální povídkou,

v případě Josefa Kajetána Tyla doplněnou vlastenecko-výchovnými prvky. Vývoj od knížky lidového čtení pak vede právě k herderovsko-romantickému zájmu o pohádku a lidovou píseň.¹⁰⁸ Knížky lidového čtení se do lidového povědomí zakořenily velice pevně a jejich ozvuky pronikly do folklorního lidového vyprávění.¹⁰⁹

Konzervativní lpění na prověřených literárních schématech nelze považovat za české specifikum ani za projev společenského, a tím i literárního úpadku v době nazvané nešťastně podle Jiráskova románu „temnem“. Peter Burke dokládá na příkladu Francie, jakým způsobem docházelo ke konzervaci tematických okruhů lidových tisků. Ještě počátkem 19. století se vydával Petr z Provence, Čtyři synové Aymonovi či Enšpihl.¹¹⁰ V Sasku pak v 2. polovině 17. století zaznamenal pronikavý úspěch mistr lipské univerzity Paul Johannes Praetorius sebráním vyprávěnek o Krakonošovi, jimiž úspěšně konkuroval populárnímu doktoru Faustovi či kouzelníku Žitovi.¹¹¹

V Praetoriově případě je však třeba upozornit, že zde je autorem učelec, barokní vzdělanec (tedy „poeta doctus“) a jeho modelovým čtenářem není pouze sedlák, nýbrž cílí i na městské obyvatelstvo. Jeho tvorba navíc nečerpá pouze ze starších vzorů, jež by s drobnými úpravami přetiskoval, nýbrž Praetorius si dlouho před Herderem a Grimmy nechával vyprávět historiky o Krakonošovi od krkonošských horalů. Přirovnat jej lze k českému současníkovi Bohuslavu Balbínovi, který do zeměpisného oddílu svých *Miscellanii* zahrnul i lidová vyprávění (mezi nimi i příběhy o Krakonošovi), jež tak dokreslují komplexní obraz „historických podivuhodností království českého“.¹¹²

Tato kapitola tak končí zpochybněním přímočarého tvrzení, že v době osvícenství došlo k náhlým proměnám a zvratům dosavadních vývojových tendencí. I když změny nebyly tak zásadní, jak by se mohlo zdát na první pohled, je přesto druhá polovina 18. století obdobím, kdy dochází k zatím nenápadným strukturálním proměnám, které rozvine až 19. století. Zájem o český dávnověk, k němuž připravili půdu jak Gelasius Dobner, tak Johann Gottfried Herder, nevyjímaje.